

Szabó József, A népi szemléletmód tükröződése nyelvjárásaink szókészletében

SzTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 2007. 184 lap

Megjelenése óta több szempontból foglalkoztat engem is SZABÓ JÓZSEF könyve. Érdeklődésemet nemcsak a címben megjelölt, önmagában is többretegű téma tartotta és tartja elevenen, hanem az a kérdéskör is, amely a feldolgozás egészét kitérít: a köznyelv és a nyelvjárások változó viszonyának jelenlegi és várható állapota. Feszesebben megfogalmazva: a változó köznyelv és a változó nyelvjárások változó viszonyának leírása, értelmezése. A szerző már évtizedekkel korábban, a nyelvjárás monográfiákra vonatkozó javaslatában is kulcsszónak tekintette a változás kategóriáját (KISS JENŐ és saját feldolgozásaira utalva): „A [nyelvjárás] monográfia szókészleti vizsgálódásainak középpontjában – elképzelésem szerint – a szóban forgó nyelvjárás szókincsének bizonyos szempontú elemzése állhatna, mégpedig oly módon, hogy a köznyelvtől eltérő sajátos vonások megrajzolása volna a cél. Ezt el lehetne érni például a belső keletkezésű szavak feltárásával, továbbá egyes esetekben a nyelvjárás szókészletét ért idegen nyelvi hatások (jövevényszavak, idegen szavak) vizsgálatával [...]. Ezenkívül a szókincsterén is eredménnyel kecsegtet a változásvizsgálat [!]” (A nyelvjárás monográfiák néhány elvi-módszertani kérdéséről. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 907).

SZABÓ JÓZSEF mostani munkájában a nyelvjárások képi szemléletmódját választotta elemzése tárgyául, tizennégy tájszótár példatára alapján. A fentebb idézett sorokból is kitetszik, hogy a szerző alapvető kíváncsúnak tekint a nyelvjárás szókincs „bizonyos szempontú” (azaz bármilyen szempontú) vizsgálatában a „köznyelvtől eltérő sajátos vonások” megrajzolását. Nem filológiai, bibliográfiai szempontból vethető fel ezért a tájszótárak mellett egy-egy köznyelvi szótárral való következetes, mintegy szempontként érvényesülő szembesítés hiánya. E tekintetben ugyanis csak töredékes kép rajzolódik ki a kötetben. Egyrészt a feldolgozott szótárak olykor a köznyelvre is utalnak, másrészt egy-egy példacsoporthoz a szerző is utal ilyen összefüggésekre. Például: A *ló-* előtag „az utótagban megnevezett fogalomnak a szokásosnál nagyobb voltát fejezi ki. Egy részük a köz- és a szaknyelvben is előfordul (például *lóbab*, *lóbogár*, *lódarázs*, *lóperje* stb.)” (71). Ellenpéldák csoportjának

tekintendő azonban, hogy a nyelvjárási szótárakból többszörösen dokumentált szavakból a Magyar értelmező kéziszótár második, átdolgozott kiadásában minősítés nélküli köznyelvi szóként szerepel például a *bivalyerős*, a *cigánymeggy*, a *halvérű*, a *kecskeszakáll*, a *lúdtalpú*, a *vérpiros*; illetve szóhangulati minősítéssel a *(tréfás) kákabélű* és a *(durva) seggdugasz*. Ezen kívül a Kéziszótárban jó néhány *nép* minősítésű szó is megtalálható SZABÓ JÓZSEF adattárából, így a *bőregér*, az *egyszálbélű*, a *kecskecsöcsű*, a *ládaafia* vagy a *vászonceléd*.

A köznyelvi és a nyelvjárási szavak szembesítésének követelménye természetesen közös gondja a köznyelvi és a nyelvjárási lexikográfiának. „Arra a kérdésre, hogy egy nyelvjárási szó tájszó-e, vagy sem, csak akkor tudunk válaszolni, ha pontosan tudjuk, mely szavak a köznyelvek. Ezt azonban nem minden esetben tudjuk”. Nem utolsósorban azért – folytatja HEGEDŰS ATTILA –, mert „a szókészlet gyors változása miatt lehetetlen szinkron szempontból abszolút hitelességgel és adekvát módon minősíteni a köznyelvi szókészlet egészét” (A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 379).

A köznyelvi szerepére különösen azért terelődik a figyelmünk, mert a szerző olykor markánsan megfogalmazott tételekkel rögzíti a köznyelv – nyelvjárás viszonytal kapcsolatos álláspontját. „Igaz ugyan,” – írja összegző fejezetében – „hogy a népi szemléletmódot tükröző szókészleti elemek számában is elég nagy eltérések tapasztalhatók az egyes vidékek és települések között, az mégis könnyebben, egyértelműbben megállapítható, hogy nyelvjárásainkban sokkal több ilyen lexémát, kifejezést találunk, mint a köznyelvben” (121). Majd később: „Ami a köznyelvben is meglévő szemléletes szavakat, kifejezéseket illeti, ezeknek nagy része alighanem tájnyelvi eredetű. Hogy a különféle nyelvekben, azok nyelvjárásaiban és normatív változataiban (köz- és irodalmi nyelvben), sőt egyes nyelvművekben milyen gyakoriságú a képszerű szókészleti elemeknek az előfordulása, annak elemzése minden bizonnyal érdekes és tanulságos lenne. Erre azonban – tudtommal legalábbis – részletes vizsgálatok eddig még nem irányultak” (123). Tennivaló valóban bőven van, azaz (keserűbben mondva) van bőven. Néhány megjegyzést azonban már most is tehetünk. Mindenekelőtt fontos megkülönböztetnünk a képi szemléletmódú *e r e d e t e t* és a képi motiváltság *e l e v e n s é g e t*. A nyelvjárás, s ekként a „tájnyelvi eredet” ráadásul merőben mást jelent a nyelvtörténet korai és későbbi szakaszaiban. Ezzel kapcsolatban különösen fontos KEMÉNY GÁBOR figyelmeztetése is: „A köznyelvi képeket nehezebben vesszük észre, mint a költőieket, talán mert állandóan szemünk előtt vannak: naponta találkozhatunk velük akár az élőbeszédben, akár a nyomtatott vagy a hallható-látható sajtónak a nyelvhasználatában és a saját beszédünkben is” (Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 92).

SZABÓ JÓZSEF nyelvi jelenünk markáns, de kritikus jelenségeként tárgyalja a nyelvjárásokba (is) besodródó szleng elemeknek a nyelvi státusát és távlatát. Véleményem szerint azonban eleve enyhítette volna a szlenggel kapcsolatos álláspontjának élességét, ha a szlengnek éppen a képi szemléletességre törekvő alapvonását mérlegetése részévé tette volna. Már csak témája szempontjából is. Az a megállapítás pedig, miszerint az egyes tájegységek „szemléletes szókincse is szürkül, lassan a feledés homályába merül, s alig kerül be napjaink szépirodalmába is. Helyét a szlengesedés, az egyre nagyobb mértékben terjedő idegen szavak, jellegtelen, színtelen nyelvi klisék kezdik elfoglalni, nem is szólva a durva kifejezésekről” (8), más álláspontokkal ütközik (vö. HEGEDŰS ATTILA: i. h. 388–9). A szerző idézett véleménye ezért azt a megválaszolendő kérdést veti fel, hogy a forrásaként szolgáló tájszó-

tárakkal átvélt tekintélyes időtávon (1935-től 2004-ig) belül lezajlott-e vagy sem egyfajta szemléleti „szürkülés”.

A szlengnek minősíthető elemeknek a nyelvjárásokra tett hatása éppúgy erősödik, ahogy minden nyelvváltozatban, ekként a beszélt és írott köznyelvben is dokumentálható. A szleng – nyelvjárás kapcsolat erősödő folyamatára már korábbi adatokat is idézhetünk, akár a TESz.-ből is. (Ott természetesen még nem éltek a *szleng* szakszóval.) Íme néhány példa a szócikkek végéről: *finesz* a.: „Argó jellegű szó, de előfordul a familiárisan bizalmas köznyelvben és a nyelvjárásokban is”; *firmisz* ’kence’ a.: „A köznyelv alacsonyabb stílusrétegeiben használatos, de a nyelvjárásokban is elterjedt”; *simfel* a.: „A nyelvterület nagy részén élő nyelvjárási és alacsony stílusszintű városi nyelvi szó”. Közismert nyelvjárási [!] eredetű a *zsaru*. A TESz. szakszava szerint *argó*, a ÉKsz.²-ben már (köznyelvi) *bizalmas*. Az etimológiai szótár ezt írja: „Az argóba a nyelvjárásokból került, mint pl. *gugyi*, *ricsaj*, *tütü* stb.”. Újabb nyelvjárás → szleng irányú változás példája a *csápol*: ’csapkod, hadonászik’ (ÚMTsz.) → ’(kül. rockkoncerten a zene ritmusára) feltartott karral integet, karjait lengeti’ (KÖVECSÉS ZOLTÁN, Magyar szlengszótár. Akadémiai Kiadó, Bp., 2009).

Szleng és nyelvjárás viszonyának mérlegeléséhez MÉSZÖLY MIKLÓS egy tanulmány esszéjével járult hozzá (Nyelvünk szüze megy? In: MÉSZÖLY MIKLÓS, Érintések. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 29–46). Írásában közzétett egy majdnem háromszáz szavas szójegyzéket, rövid értelmezésekkel. A lista végén ezt a kérdést tette fel az olvasóknak: „el tudnák-e fogadni ezeket a szavakat, kifejezéseket a mindennapos argó szóhasználatukban?”. Tudniillik – leplezi le magát – ez a szógyűjtemény „nem magánygyűjtésű argó szótár, hanem rögtönzött tallózás Szinyei Tájszótár-ból” (43). Ez a kigyűjtés természetesen számos kérdés feltételére alkalmas. Van-e köztük szlengből ismerős, van-e köztük bizalmas köznyelvi, s főként melyiket érezzük szlengesnek? Miért? És így tovább. Ezúttal azonban mellőznöm kell a további részletezést, mert a szándékom bizonyára világos. MÉSZÖLY remek példájával természetesen arra kívántam irányítani a közfigyelmet, hogy szleng és nyelvjárás viszonyában nemcsak az lehet jó kérdés (azaz munkahipotézis), hogy mi a különbség köztük, hanem az is, hogy van-e, s miként köztük hasonlóság. S ha van, miért? (MÉSZÖLY egyébként megfogalmazta a maga választát.)

Aligha kétséges, hogy hosszú bizonytalankodás után a közeljövőben minden magyar szótárban általános lesz a *szleng* minősítés. Ám az is valószínű, hogy kisebb-nagyobb tarkaságra még számíthatunk. Úgy tűnik, hogy a legkorrektebb megoldás az lehetne, ha a *szleng* mellé rendre társulna egy-egy kiegészítő minősítés. A köznyelvhez közelebb álló *bizalmas*-nál lazább, fesztelenebb nyelvváltozat megjelölője lehet ugyanis a *szleng*, de mindenképpen gyűjtőkategória tartalommal. Például: *szleng*, *durva* vagy *szleng*, *tréfás* stb.

A lexikai minősítések bővítésére a nyelvjárási szótárírásban is szükség van. A nyelvjárási frazeológiáról szólva előbb SZATHMÁRI ISTVÁN (Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy. 1966: 511), majd KISS JENŐ (A nyelvjárási frazeológiai egységek vizsgálatáról. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai

Kiadó, Bp., 1988. 562) hiányolta és sürgette a stílusminősítések felvételét a korszerű nyelvjárási leírásokban. SZATHMÁRI tömör listát állított össze: „Mindenesetre föltétlen jelezni kell: 1. a szólás milyen nyelvi rétegből jött: táji, argó stb.; 2. mikori keletkezésű, illetőleg használatának időbeli vonatkozásai: elavult, új stb.; 3. érzelmi, hangulati értéke: tréfás, túlzó stb.; 4. milyen stílusrétegben, stílusárnyalatban, helyzetben élnek vele tipikusan: irodalmi, sajtó, gyermeknyelvi stb.)”. Ennek a feladatnak a megvalósítása természetesen ugyancsak közös ügye a nyelvjárási és a köznyelvi lexikográfiának, azaz nemcsak a regionális szótárakról lehet például megállapítani, hogy a „stílusminősítéseket tekintve sem egységesek” (HEGEDŰS ATTILA: i. h. 2006). Kétségtelen azonban, hogy a nyelvjárási szótárakban (ahogy a szlengszótárakban vagy az idegen szavak szótáraiban is) az értelmező szótárakhoz hasonlóan árnyaltabbá, pontosabbá kell tenni a minősítéseket. Az ÚMTsz.-ben például csak négy minősítés található: (*gúny*) 'gúnyos(an)', (*rosszalló*) 'rosszalló, pejoratív kifejezésként', (*szépítő*) 'szépítő, eufemisztikus kifejezésként' és (*tréf*) 'tréfás(an)'. A különböző nyelvváltozatok, nyelvi rétegek viszonyának hiteles vizsgálatához a lexikográfia csak egy összehangolt minősítési rendszerrel adhat érdemleges segítséget.

SZABÓ JÓZSEF élő kérdésekre adja meg kendőzetlenül válaszait, válaszaival és kérdéseivel pedig egyaránt állásfoglalásra kész, s ezzel messzebbre tekintve is munkára, közös munkára ösztönöz bennünket.

PUSZTAI FERENC